

The Role of Ritual Ceremonies in the Formation of Historical Spaces of Ardabil City

Ahad Nejad Ebrahimi*

Hamid Ghaffari**

Abstract

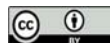
The purpose of the current research is to investigate the role of Muharram and Safar ritual ceremony in the formation of the historical spaces of Ardabil city. The research method is descriptive-analytical and the method of data collection is based on library-documentary studies and field studies. The city of Ardabil has long been considered as the cradle of Shiism, and since the Safavid period, it has been considered one of the important centers for the ritual ceremonies of Muharram and Safar. The analyzes carried out indicate that the two components "movement paths" and "turning points" in the ritual ceremonies of Moharram and Safar have influenced the formation of the spatial organization of Ardabil city. The path of movement of mourning processions in a stable manner during different years is consistent with the paths that are in the ossification and main construction of the historical texture of Ardabil city. Also, the path of movement of mourning processions has emerged in connection with the important and identity-giving spaces of the city. The results of these analyzes together show the important role of Muharram and Safar ritual ceremony in the physical-spatial coherence of the historical part of Ardabil city.

Keywords: Ritual Ceremony, Historical Spaces, Movement Paths, Turning Points, Ardabil.

* Professor Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran
(Corresponding Author), ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

** PhD Candidate of Islamic Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran,
ha.ghaffari@tabriziau.ac.ir

Date received: 19/09/2023, Date of acceptance: 03/12/2023

Introduction

Ritual ceremonies, especially the mourning days of Muharram and Safar in historical cities, are directly related to the city structure, and without paying attention to them, a complete analysis of the spatial organization of the city cannot be obtained, and it seems that these ritual ceremonies impose certain rules and regulations on the spatial organization of historical cities. The rules and principles governing the ritual ceremonies of Muharram and Safar are in a two-way interaction with the construction and urban space, and based on various criteria, it is related to and affects the different dimensions of the city. The city of Ardabil has long been considered as the cradle of Shiism, and since the Safavid period, it has been considered one of the important centers for the ritual ceremonies of Muharram and Safar. The mourning of the people of Ardabil is famous, so every year during Muharram and Safar, many people from all over the country and even neighboring countries travel to Ardabil to participate in this ritual ceremony. The rituals of Muharram and Safar have a close relationship with the historical spaces of this city; In such a way, this ritual has left a significant impact on the structure of the urban spaces of Ardabil. Based on this, the most important goal of the present research is to investigate the role of Muharram and Safar rituals in the formation of the historical spaces of Ardabil city.

Materials & Methods

The present research method is qualitative and descriptive-analytical. The method of collecting data in this research is based on library-document studies and field studies to answer this question: What changes have the holding of ritual ceremonies, especially the mourning of the months of Muharram and Safar, caused in the historical spaces of Ardabil? To study the theoretical foundations of the research by referring to documents and library studies, concepts and characteristics related to rituals and urban spaces are described and explained, and by using field observations and document analysis based on texts, maps and images, the effects of Muharram and Safar rituals in The formation of the historical spaces of Ardabil city is investigated and analyzed.

Discussion & Result

The study of the historical texture of Ardabil city, along with the results of field studies and interviews, shows the important role of Muharram and Safar ritual ceremonies in the historical spaces of Ardabil city. The conducted studies show that the physical appearance of ritual ceremonies, especially the mourning ritual of the months of Muharram and Safar in Ardabil city, can be categorized in the form of "movement

paths" and "turning points". The route of movement of mourning processions in the city is always clear and determined, and these ritual routes have been in accordance with the spatial organization of the city for many years and had a special place in its structure. The path of movement of the mourning processions was in accordance with the spatial organization in connection with the main spaces and elements of Ardabil city. The noteworthy point is that despite the Pahlavi era street sweeps, the mourning ceremony is still performed based on its previous spatial organization, in such a way that despite these spatial changes in the structure of the old city, the performance of the mourning ceremony on the days of Muharram and Safar is still in accordance with the previous space organization that has been formed over many years. Therefore, it can be said that the route of mourning processions has not changed for many years and has remained the same despite the development and expansion of the city. The second component is the turning points in the Muharram and Safar rituals, which are related to the landmarks and identity points of Ardabil city; Places such as the squares, the centers of the six neighborhoods, the mosques of these neighborhoods, Hazrat Abolfazl (AS) saghakhaneh, and the old entrances and gates of the city such as Ali Qapu are among these turning points, which are also considered among the most important and significant static and dynamic spaces of the city.

Conclusion

The results obtained from the analyzes show the role of two components "movement paths" and "turning points" in the formation of historical spaces of Ardabil city, which shows the interaction and relationship of this ritual ceremony with the historical spaces of the city, which have been changed or completed over time with the influence of each other, and it indicates that this factor has played an important role in shaping the historical spaces of Ardabil city. In the implementation of Muharram and Safar rituals, the historical texture of Ardabil city, where the six main neighborhoods of the city are located, is of particular importance, so that this texture is the main gathering place for mourners in this ritual ceremony. In relation to the movement paths, it can be said that the movement paths of mourning processions during different years is in accordance with the routes that are in the main structure of the historical texture of Ardabil city and the development and expansion of the city over time is located around it. Also, the path of movement of mourning processions has emerged in connection with the important and identity-giving spaces of the city, and the main and focal points of the city, such as the Ali Qapu Mosque, Hazrat Abolfazl (AS) saghakhaneh and the historical bazaar of Ardabil city. In such a way, these turning points have strengthened the spatial

organization of the historical texture of the city. Finally, by putting together the investigations and analyzes carried out, we can conclude that the historical spaces of Ardabil city are affected by an important factor called Muharram and Safar ritual, so that this ritual ceremony is one of the most important rituals affecting the historical spaces of this city.

Bibliography

- Akhavi, Omid & Mousavi Hashemi, Fatemeh (2020). Analysis of Historical Factors Affecting the Morphology of Old Urban Fabric of Ardabil from 1921 to 1961. The history of city and in urbanism in Iran and Islam, 1(2), 1-26. [in Persian]
- Alalhesabi, Mehran & Paikan, Esmat (2013). Compiling the conceptual framework of the interaction of the city and collective rituals and examining its example in Ashura rituals. Journal of Studies on Iranian- Islamic City, 3(12), 27-36. [in Persian]
- Alalhesabi, Mehran & Paikan, Esmat (2015). An investigation into the role of Ashura processions in Iranian cities (Case study: Lahijan). Journal of Architecture and Urban Planning, 7(14), 77-96. [in Persian]
- Aminzadeh, Bahram (2007). Recognizing the effect of collective rituals on the configuration of a traditional city (case study: Semnan). Honarhaye Ziba, 32(32), 5-13. [in Persian]
- Cheshmehghasabani, Maryam, Laghaei Hasanali & Habib, Farah (2018). An Analytical Approach to the effect of the Temporary Landscape Mechanism for Improving Social Interaction. Hoviatshahr, 12(1), 13-26. [in Persian]
- Foroughi, Afshin (2001). Revival of Hosseiniyeh Mijtahed and design of Taazieh cultural complex with a look at Muharram mourning in Ardabil. Master's thesis in the field of architecture, Islamic Azad University of Mashhad. [in Persian]
- Habibzadeh, Mohaddeseh (2019). Ardabil historical downtown Urban Design Guideline through Culture-led Urban Regeneration. Master's thesis in the field of urban design, Shahid Beheshti University. [in Persian]
- Heydari, Mohammadajavad (2020). An Analysis of the Role of Religious Places in Creating a Sense of Place and in Residents of Urban Neighborhoods (Case Study: Hosseiniyeh Neighborhood in Zanjan city. Geography and Human Relationships, 3(2), 478-496. [in Persian]
- Jahanzamin, Yousef (2016). Revitalizing and preserving the identity of historical neighborhoods and its role in sustainable urban development with the approach of congregation-oriented programs (religious rituals) Case example: Six neighborhoods of Ardabil city. PhD dissertation on restoration and revival of historical buildings and textures, Isfahan Art University. [in Persian]
- Jamshidiha, Gholamreza & Ghobadi, Alireza (2007). A Social Analysis of Religious Ceremonies with an Emphasis on 'Ashura' Rituals. History of Islam, 8(2), 37-60. [in Persian]

141 Abstract

- Khakzand, Mahdi & Teimouri Gardeh (2015). Investigating the impact of Ashura rituals on the urban landscape and collective memories from the perspective of citizens. *Journal of Studies on Iranian-Islamic City*, 5(19), 55-63. [in Persian]
- Khatami, Seyed Yahya, Safavi, Seyed Ali & Khatami, Seyed Mahdi (2021). The spiritual pathway of Muharram mourning in Persian cities; A case study of Ardabil. *Journal of Iranian Cultural Research*, 14(4), 131-162. [in Persian]
- Khoshk Jan, Zahra & Moslemi Mehni (2017). The meaning System And Politico-Social Functions of Mourning In Shiism. *Journal of Political Sociology of the Islamic World*, 5(1), 61-80. [in Persian]
- Rezazadeh Ardebili, Mojtaba & Peiyghami, Leila (2009). A Solution for Designing the Interventions in Historical Areas Based on Studying the Historical (Case study :Ardabil). *Journal of Fine Arts: Architecture and Urban Planning*, 1(38), 73-84. [in Persian]
- Rezazadeh Ardebili, Mojtaba, Khezri, Samaneh Sadat & Reyhaneh, Asghari (2015). The interaction of the neighborhood system and the Ashura religion of the ancient city of Ardabil - the harmony of physical and culture. National conference "Culture, mass and environment in architecture and Islamic city", Qazvin Islamic Azad University. [in Persian]
- Rezaei, Masoud, Kalhornia, Bizhan & Mahravan, Abbas (2018). An Exploration into the Place of the Ritual Ceremony of Ashura Day in Ilam City (With emphasis on 22 Bahman Square and Jihad intersection). *Ilam Culture*, 18(56&57), 72-87. [in Persian]
- Mahmoudzadeh Hoseini, Somayeh Sadat (2016). Investigating the graphic solutions of religious tourism branding based on Ashura mourning rituals in Iran; Practical part: designing the visual identity of a tourism brand related to Ashura ritual ceremony. Master's thesis in the field of visual communication, Ferdous non-profit Institute. [in Persian]
- Mazhary, Mohammad Ebrahim & Poodat, Fatemeh (2019). The Role of Rituals in the Structure of Traditional City (The Case Study: Shushtar City). *Journal of Social Development*, 13(4), 187-208. [in Persian]
- Molaei, Asghar (2021). Redefinition the Role of Iranian-Islamic Events in Urban Spaces Identity. *Urban Design Discourse; a Review of Contemporary Litreatures and Theories*, 1(4), 12-32. [in Persian]
- Parsi, Hamidreza (2002). Knowing the content of the urban space. *Honarhaye Ziba*, 11(11), 41-49. [in Persian]
- Pirbabaee, Mohammad Taghi, Nejad Ebrahimi, Ahad & Abizadeh, Saman (2018). Cultural Dimensions Affecting the Formation of Ardabil City in the Safavid Period. *Urban Planning Knowledge*, 1(1), 71-84. [in Persian]
- Safari, Baba (1974). Ardabil in the passage of history (the second volume). Bahman printing house, Tehran. [in Persian]
- Shieh, Esmail, Ghahremani Hومان & Gholami, Golasa (2014). Reflection of Ritual Ceremonies Interaction with Mashhad Urban Structure on the Urban Development Plans (A case example of the mourning ceremony of Muharram and Safar days in the old texture of Mashhad). *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 1(1), 103-120. [in Persian]

Yousefi, Yousef, Azad, Mitra & Soltani Mohammadi, Mahdi (2017). The Study of How to Relate Muharram Mourning Ritual Ceremony and Nain City. Journal of Studies on Iranian- Islamic City, 8(29), 37-50. [in Persian]

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری فضاهای تاریخی شهر اردبیل

احد نژادابراهیمی*

حمید غفاری**

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی نقش مراسم آیینی محرم و صفر در شکل‌گیری فضاهای تاریخی شهر اردبیل می‌باشد. روش پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و نحوه گردآوری اطلاعات نیز مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی و برداشت‌های میدانی است. شهر اردبیل از دیرباز به عنوان مهد تشیع مورد توجه بوده و از دوره صفوی به لحاظ مراسم‌های آیینی محرم و صفر از مراکز مهم برگزاری چنین مراسمی به‌شمار می‌رود. بررسی و تحلیل‌های انجام گرفته حاکی از آن است که دو مؤلفه "مسیرهای حرکتی" و "نقاط عطف" در مراسم آیینی محرم و صفر بر شکل‌گیری سازمان فضایی شهر اردبیل تاثیرگذار بوده‌اند. مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به‌صورت پایدار در طول سال‌های مختلف منطبق بر مسیرهایی است که در استخوان‌بندی و ساخت اصلی بافت تاریخی شهر اردبیل جای دارند و توسعه و گسترش شهر در طول زمان در اطراف آن واقع شده است. همچنین مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در ارتباط با فضاهای مهم و هویت‌بخش شهر، و نقاط اصلی و کانونی شهر همچون مسجد عالی‌قاپو (دروازه)، سقاخانه حضرت ابوالفضل (ع) و بازار تاریخی شهر اردبیل پدید آمده‌اند. نتایج این تحلیل‌ها در کنار هم نشان‌دهنده نقش مهم و شاخص مراسم آیینی محرم و صفر در انسجام کالبدی-فضایی بخش تاریخی شهر اردبیل می‌باشد.

* استاد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران (نویسنده مسئول)،

ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

** دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران، ha.ghaffari@tabriziau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۲

کلیدواژه‌ها: مراسم آیینی، فضاها، تاریخی، مسیرهای حرکتی، نقاط عطف، اردبیل.

۱. مقدمه و بیان مسئله

برای هر شهر، روندی است از تولد تا مرگ و در این میان مراحل رشد یا زوال شهر در قالب بافت آن نمایان می‌شود. در واقع بافت هر شهر؛ بیانگر نحوه‌ی تولد و روند رشد شهر در طی تاریخ است. اولین و کهن‌ترین بافت شهرهای ایرانی؛ بافت تاریخی آن است که هسته‌ی اولیه‌ی پیدایش شهر است. در شهرهای ایرانی دگرگونی در بافت تاریخی و تولد بافت قدیم شهر همپای پیدایش عناصر جدید شهری بوده است (اخوی و موسوی‌هاشمی، ۱۳۹۹: ۲) مجموعه حرکات و مراسم مذهبی که به تناوب در طول سالیان متمادی برگزار می‌شود بر ساختار شهر اثر می‌گذارند به نحوی که تحلیل شکل و ساختار شهر بدون توجه به آن امکان‌پذیر نیست (مظهری و پودات، ۱۳۹۸: ۱۸۸). آیین‌ها به فعالیت‌ها و رفتارهای جمعی گروهی از مردم اطلاق می‌گردد که عمده‌تأثیرش در باورها و اعتقادات مذهبی آن‌ها داشته و عموماً با اعمال و حرکات خاصی در فضاهای ویژه‌ای برگزار می‌شوند. بنابراین، آیین‌ها به مثابه‌ی فعالیتی اجتماعی، در ارتباط متقابل با فضا قرار دارند. زیرا از یک‌سو، جمعی بودن آن، موجب خلق فضاهای خاصی جهت برپایی مراسم‌ها می‌شود و از سوی دیگر، به عنوان پدیده‌ای فرهنگی، متأثر از شرایط و ویژگی‌های محیطی می‌باشند. از این‌رو می‌توان آن را پدیده‌ای فضایی و به تبع آن پدیده‌ای شهری دانست (حیدری، ۱۳۹۹: ۴۷۹). از نظرگاه دورکیم (Durkheim)، مناسک دینی و عزاداری، یکی از مجراهایی مهم است که جامعه در آن بازتولید شده، وجدان اخلاقی و وجدان جمعی در فرد (نه به عنوان یک ماهیت مستقل، بلکه به عنوان بخشی از یک جمع که هویت و معنای خود را از گروه کسب می‌کند) تقویت می‌شود. افراد، طی این فرایند با هم پیوند برقرار می‌کنند؛ به هم نزدیک می‌شوند و ارتباط و صمیمیت درونی بیشتری پیدا می‌کنند؛ درکل، محتوای آگاهی جمعی افراد از طریق حضور در این‌گونه مراسم، برساخته شده، یا حتی دستخوش تغییر می‌شود (خشک‌جان و مسلمی‌مهنی، ۱۳۹۶: ۶۲).

بنابر مستندات تاریخی و گزارش سفرنامه‌ها در شهرهای ایران از دیرباز آیین‌ها و مناسک جمعی مختلفی وجود داشته است. برخی از این آیین‌ها حتی تا اوایل قرن حاضر نیز به صورت گوناگون (صورت‌های مختلف طلب باران، آفتاب، باد) اجرا می‌شده‌اند؛ اما هیچ‌کدام از آیین‌های جمعی مرسوم در ایران، تداوم، انسجام و از جهتی یگانگی و عظمت آیین‌های سوگواری برای امام سوم شیعیان را ندارد. این آیین که بازنمایی یک رویداد مهم تاریخی است،

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احد نژادابراهیمی و حمید غفاری) ۱۴۵

از دیرباز با شکوه و تأثیرگذاری عظیم برگزار شده است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۳). شهر اردبیل در طول تاریخ به لحاظ مذهبی اهمیت زیادی داشته و به نوعی خاستگاه تفکر شیعی و پایگاه تشیع در ایران محسوب می‌شود. ویژگی‌های اعتقادی، سنن و آداب و رسوم زندگی در شهری همچون اردبیل فضاهای شهری خاصی را به وجود آورده که امروزه حتی با به هم خوردن نظام محله‌ای، این عناصر همچنان در زمان انجام مراسم سوگواری محرم کاملاً قابل‌شناسایی هستند (خاتمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴۵). مراسم آیینی محرم و صفر با فضاهای تاریخی این شهر رابطه‌ای تنگاتنگ دارد؛ به نحوی که این آیین رد پای شاخصی بر کالبد و ساختار فضاهای شهری اردبیل داشته است. بر همین اساس مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر بررسی نقش مراسم آیینی محرم و صفر در شکل‌گیری فضاهای تاریخی شهر اردبیل می‌باشد.

۲. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر کیفی و از نوع توصیفی-تحلیلی است. نحوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی و برداشت‌های میدانی است تا به این سوال پاسخ داده شود: برگزاری مراسم‌های آیینی به ویژه عزاداری ماه‌های محرم و صفر باعث ایجاد چه تغییراتی در کالبد و کارکرد فضاهای تاریخی شهر اردبیل شده است؟؛ برای مطالعه مبانی نظری پژوهش با مراجعه به اسناد، مدارک و مطالعات کتابخانه‌ای، مفاهیم و ویژگی‌های مربوط به آیین‌های جمعی و فضاهای شهری توصیف و تشریح می‌شود و با بهره‌گیری از برداشت‌های میدانی و تحلیل اسناد بر اساس متون، نقشه‌ها و تصاویر تأثیرات مراسم آیینی محرم و صفر در شکل‌گیری فضاهای تاریخی شهر اردبیل مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۳. پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع پژوهش برخی مطالعات انجام شده است؛ خاتمی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان "مسیر معنوی رویداد عزاداری محرم در شهرهای ایران؛ مطالعه موردی، مسیر عزاداری اردبیل" با استفاده از مطالعات تطبیقی-کیفی و آوردن شواهد و نمونه‌های متعدد از شهرهای مختلف ایران و با تأکید بر شهر اردبیل، تلاش کرده‌اند با تفسیر داده‌های جمع‌آوری‌شده، ضمن اثبات و معرفی مسیرهای عزاداری به عنوان یک مسیر مقدس، ابعاد و وجوه معنوی آن‌ها را مشخص نمایند. همچنین اثرات معنوی رویداد عزاداری در دوره زمانی قبل از رویداد، حین رویداد و بعد از رویداد به همراه حاشیه آن بررسی شده است. نتایج

نشان می‌دهد عوامل مختلف قدسی - مذهبی، کالبدی - فضایی، فرهنگی - اجتماعی، تاریخی - سیاسی و طبیعی وجوه مکانی مسیرهای عزاداری را تشکیل می‌دهند. در این میان مقدس بودن و سپس بعد فرهنگی - اجتماعی وزن بیشتری در این گونه فضاهای شهری به خود اختصاص می‌دهد. این مسیرها، از یک طرف فضا را به تاریخ پیوند می‌دهند و از طرف دیگر بعد نمادین و معنایی خاصی به آن‌ها می‌افزایند که آن‌ها را نسبت به سایر فضاها متمایز می‌کنند. مظهری و پودات (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان "نقش آیین‌های مذهبی در ساختار شهر سنتی (مطالعه موردی: شهر شوشتر)" به این نتیجه رسیده‌اند که قواعد حاکم بر این مراسم، ساختار بی‌روح امروزی شهر را شکسته و به صحنه‌ای یکپارچه تبدیل کرده و تکایا و امام‌زاده‌ها، و مساجد به عنوان نقاط کانونی و تأثیرگذار در ساختار شهر می‌باشند. تطبیق فضاها و عناصر شهری و صحنه‌های برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم با پیکره‌ی شهر تا حدی است که بدون توجه به آن نمی‌توان تحلیل کاملی از سازمان فضایی شهر به‌دست آورد. در این ایام شهر نقش روزمره‌ی خود را رها کرده و تبدیل به صحنه‌ی نمایشی عظیم از پیوند بین شهر و مردم را آشکار می‌سازد. آن‌ها همچنین بیان می‌کنند کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم، شکلی یکپارچه خواهد گرفت و عناصر گسست حاصل از دوره‌ی مدرن به عاملی مثبت بدل می‌گردد. یوسفی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ی "مطالعه‌ی چگونگی ارتباط مراسم آیینی عزاداری ایام محرم و شهر ناین" به این نتیجه رسیده‌اند در تعامل بین آیین‌های عاشورایی و شهر ناین، نتایج پرسشنامه‌ها در کنار تحلیل‌های نظری نشان داد که از لحاظ ویژگی‌های کالبدی باعث ایجاد عناصر و فضاهایی خاص در دوره‌ی قاجار در ناین شده (میدان - حسینیه‌های هفت‌گانه) که به عنوان مهم‌ترین فضا و عنصر آیینی به فضای شهری مرکز محله‌ها شکل داده و عاملی مهم در ساختار نظام فضایی و انسجام کالبدی آن به‌شمار می‌روند. همچنین بیان می‌کنند آیین‌های عزاداری به دلیل اینکه منطبق بر باورها و اعتقادهای ساکنان شهر است، باعث معنادار شدن فضاهای مرتبط با آن شده و در هویت‌بخشی به فضاها و حس تعلق به آن‌ها تأثیرگذار بوده است. اجرای این آیین‌ها در همه‌ی ابعاد با نقش‌پذیری و شرکت گسترده‌ی مردم انجام می‌پذیرد و در نتیجه تجربه‌ی این کار گروهی در انجام امور و هماهنگی با یکدیگر، زمینه‌ساز ایجاد انسجام اجتماعی و همبستگی محلی در گستره‌ی برگزاری آن می‌شود. علی‌الحسابی و پای‌کن (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان "بازشناسی اثر آیین‌های عاشورایی بر شهر ایرانی بررسی موردی: شهر لاهیجان" با استفاده از روشی تحلیلی و پیمایشی و در قالب مطالعه‌ی کیفی به بررسی نحوه تعامل شهر و آیین‌های عاشورایی پرداخته‌اند. بررسی انجام شده در قالب مدل مفهومی

به‌دست‌آمده حاکی از آن است که از بعد کالبد، آیین‌های جمعی سبب ایجاد عناصر و فضاهایی خاص گردیده و یا به آن‌ها شکل داده است و اجرای آن در سازمان فضایی شهر در گذشته انسجام کالبدی- فضایی شهر را به دنبال داشته است. از بعد معنا، آیین‌های جمعی سبب ایجاد فضاهایی خاطره‌انگیز، بامعنا و نمادین گردیده و در هویت‌بخشی به فضاها و حس تعلق به آنها اثرگذار بوده است. از بعد فعالیت، افزایش حضورپذیری، آزادی در فعالیت، ایجاد یک قلمرو همگانی و مردمی بودن را می‌توان مهم‌ترین وجوه رفتارهای آیینی در شهر لاهیجان دانست که تقویت محله‌محوری، مشارکت و وحدت جمعی در ایام خاص را موجب می‌گردد. رضازاده اردبیلی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ی "تعامل نظام محله‌ای و آیین عاشورایی شهر کهن اردبیل - هم‌نوایی کالبد و فرهنگ" جهت شناخت رازهای نهفته در کسب الگویی راهبردی، به بررسی تعامل متقابل بافت قدیم شهر اردبیل و آیین‌های دیرین عاشورایی که نمونه‌ای است از هم‌نوایی موفق فرهنگ و کالبد شهر، می‌پردازند. این پژوهش با رویکردی پیمایشی، توصیفی و اکتشافی مکتوبات تاریخی و همچنین بازنگری نظریات پیرامون موضوع محله، طی دو محله صورت می‌پذیرد. مرحله اول شناخت جایگاه و محدوده‌ی بافت تاریخی، روند شکل‌گیری و ساختار نظام محله‌ای این شهر را دنبال می‌نماید. دومین مرحله به بررسی تأثیر و تأثر تعاملات اجتماعی- اعتقادی جاری آن در قالب رسوم عاشورایی از گذشته تا کنون می‌پردازد. شیعه و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ی "بررسی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر مشهد در طرح‌های توسعه شهری (نمونه موردی مراسم عزاداری ایام محرم و صفر در بافت قدیم مشهد)" به این نتیجه رسیده‌اند که مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سال‌های مختلف منطبق بر گذرهایی بوده است که جزیی از استخوان‌بندی و ساخت اصلی بافت این محدوده هستند و موقعیت عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی- مذهبی و تاریخی به عنوان عاملی جهت‌دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های عزاداری حائز اهمیت است. آن‌ها همچنین بیان می‌کنند از مقایسه پرتددترین مسیرهای حرکت عزاداران با موارد پیشنهادی طرح تفصیلی جدید محدوده می‌توان دریافت که این مسیرهای فرهنگی- آیینی قدیمی در طرح جدید دیده نشده‌اند و رد پای آن‌ها بعضاً به کلی حذف شده است و اگر هم حذف نشده، کاربری‌هایشان به گونه‌ای عوض شده است که دیگر به صورت یک مسیر آیینی معنی نمی‌شوند. مفاهیمی که به عنوان جزئی از هندسه‌ی اجتماعی بافت مذهبی، سال‌ها در بطن هندسه کالبدی آن قرار داشته، تحت تأثیر نگاه‌های ترافیکی و کالبدی کم‌رنگ شده است. امین‌زاده (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان "بازشناسی اثر آیین‌های جمعی بر پیکره‌بندی شهر سنتی (مطالعه موردی: سمنان)" به

این نتیجه رسیده است که مجموعه مراسم و حرکات آیینی سبب شده تا موقعیت استقرار تکایا نسبت به بافت همجوار و فواصل آن‌ها از هم از نظم نسبتاً مشخصی برخوردار باشد. شهر در برگزاری این آیین از حالت معمول خود خارج شده و به صحنه نمایش عظیم و گسترده‌ای تبدیل می‌شود نمایشی که توسط ساکنین شهر به اجرا درمی‌آید و در آن بازیگر و بیننده نمایش موجودیت واحدی را تشکیل می‌دهند. او همچنین بیان می‌کند گذشته از اینکه نقاط اصلی و قانونی شهر در این مراسم نقش بااهمیتی دارند، کالبد شهر ناگزیر از تطبیق با نوع مراسم است.

۴. مبانی نظری پژوهش

آیین، توافقی دسته‌جمعی یا شکل اجتماعی رفتاری با سطح بالایی از شدت، اشتیاق و احساسات است که این ویژگی‌ها می‌تواند به دلیل عملکرد آن به عنوان رابط میان امر مقدس و نامقدس باشد. در مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی، آیین به عمل تشریفاتی گفته می‌شود که دربردارنده‌ی معانی دینی مقدس است. باکوک (Bocock) معتقد است آیین عملی است همراه با نمایش جسمانی که مرتبط با نمادهاست. گافمن (Goffman) آیین را به طور گسترده و وسیع در نظر گرفت و آن را در تمامی کنش‌های متقابل اجتماعی روزمره زندگی مشاهده کرد. فیشر و مارکوس (Fisher & Marcus) آیین‌ها را متونی ساخته شده توسط فرهنگ می‌دانند که به نیت معنابخشی به تجربه‌ها قرائت می‌شوند (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲: ۲۸). در میان جامعه‌شناسان اسلامی ابن‌خلدون که برخی از محققین او را پدر جامعه‌شناسی می‌دانند، به نقش آیین‌ها و آداب دینی توجهی خاص داشت. در اعتقاد ابن‌خلدون آیین دینی هم‌چشمی و حسد به دیگران را که در میان خداوندان عصیت یافت می‌شود، زائل می‌کند و وجهه را تنها به سوی حق و راستی متوجه می‌سازد. اودی (Odi) از جامعه‌شناسان کارکردگرا اعتقاد دارد نظم اجتماعی از طریق آیین‌های دینی استوار می‌شود. یواخیم واخ (Joachim wach) می‌گوید مطالعه مراسم و مناسک به هیچ‌وجه از زمینه‌های اعتقادی دین کم‌ارزش‌تر نیستند. دورکیم، مناسک را برای زندگی اخلاقی همان‌قدر ضروری می‌بیند که خوراک برای رشد و نگه‌داشت جسم ضرورت دارد (جمشیدیها و قبادی، ۱۳۸۶: ۴۰). اسطوره‌شناسان، سابقه مناسک و آیین‌های جمعی را بسیار کهن می‌دانند و عموماً به ابعاد نمادین بسیار غنی آن‌ها اشاره دارند. آیین‌های جمعی معمولاً شامل مجموعه به‌هم‌پیوسته‌ای از مراسم است که برگزارکنندگان آن با نمایش، حرکات تنظیم شده همراه با استفاده از شمایل و علامت‌های خاص، شبیه‌سازی (گاهی همراه با موسیقی و کلام) در فضای مشخصی به اجرا می‌گذارند و یا طی آن فضاها و اماکن عموماً مقدسی را از

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احمد نژاد ابراهیمی و حمید غفاری) ۱۴۹

طریق مسیرهای ثابت در پیکره سکونتگاه طی می‌کنند. این آیین‌ها ممکن است فصلی و مقارن با دوره‌های باروری گیاهان و یا سالیانه باشند، و یا رویدادی تاریخی را بازسازی کنند (امین‌زاده، ۱۳۸۶: ۶). "عزاداری" یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این گونه مراسم است. دورکیم در بحث خود درباره‌ی مناسک عزاداری، آن را صورتی از مراسم جمعی می‌داند که در کسانی که در آن شرکت می‌کنند "حالتی از جوش و خروش استثنایی" پدید می‌آورد. حالتی عاطفی خاصی در گروه شکل می‌گیرد که شدت و ضعف و کیفیت آن بیانگر اوضاع و احوال و ویژگی‌های گروه است (مظهری و پودات، ۱۳۹۸: ۱۹۲). عاشورا و مناسک مربوط به آن، امروزه یکی از متنوع‌ترین و گسترده‌ترین نوع مراسم جمعی است که در ایران و بسیاری دیگر از مناطق شیعه‌نشین جهان، برگزار می‌شود. در ایران نیز، این مراسم که از دوران حکومت آل بویه، حالت علنی و رسمی به خود گرفته و نمود اجتماعی به خود گرفته است، به مرور زمان و با درآمیختگی ناگزیر با فرهنگ‌های بومی و کهن هر منطقه، دارای گونه‌گونی خاص و منحصر به فردی گشته است که در عین حال که مراسمی است برای بزرگداشت ماتم و اندوه حسین بن علی (ع) که بخش بزرگی از فرهنگ شیعی ماست، نشان‌دهنده میراث‌هایی بسیار کهن‌تر از آن نیز می‌باشد. مراسمی که همچنان درصد بسیار بالایی از مشارکت افراد هر منطقه را به خود جذب نموده و یکی از بزرگ‌ترین آیین‌های عزاداری جمعی جهان را رقم می‌زند (محمودزاده‌حسینی، ۱۳۹۵: ۷).

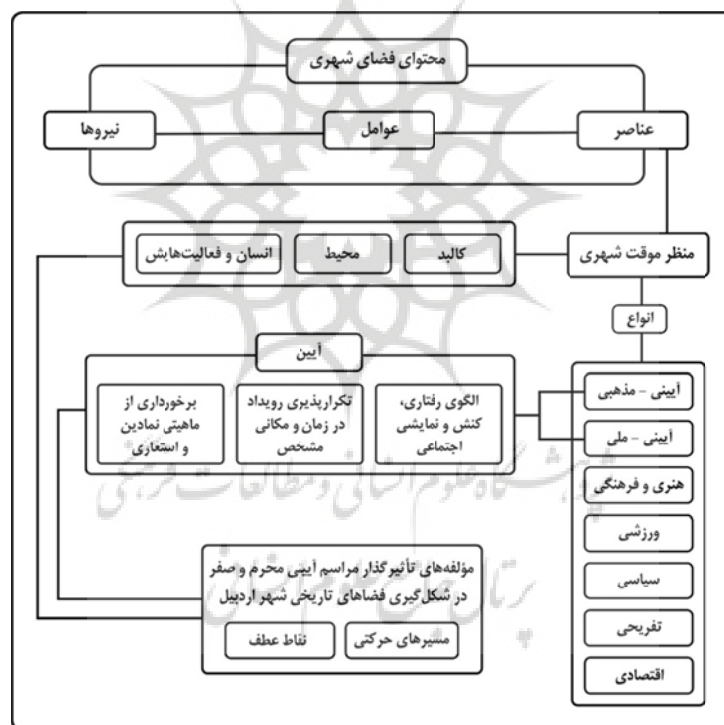
فضای شهری به عنوان مهم‌ترین عامل ساخت شهر در طول تاریخ جهان و ایران بهترین بستر مراسم آیینی، مناسک تشریفات، نمایش‌ها و محاکمات و ... بوده است. به عبارتی مراسم آیینی، مذهبی یا قومی از طریق اجتماعی- فرهنگی شامل سنت‌ها، رسوم، دانش‌ها و باورهای عامه، اخلاقیات و ارزش‌های پایدار به وجود می‌آید و تعیین‌کننده عناصر پایدار فضای شهری است که خصلت ذاتی آن شده و در طول زمان به کندی تغییر می‌کند (شیعه و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۵). برای تبیین عناصر، عوامل و نیروهای شکل‌دهنده فضای شهری اولاً باید به رشته‌هایی توجه داشت که با اثر زندگی اجتماعی بر سازمان فضایی سروکار دارد، ثانیاً فضای شهری باید بستر زندگی عمومی و اجتماعی مردم جامعه تلقی شود، ثالثاً محتوای اجتماعی این فضا، که آن را بیش از پیش به عنوان پدیده‌ای اجتماعی- کالبدی می‌نمایاند، باید نه از مدل‌های ساده و توصیفی پاسخ فرد به محرکات محیط، بلکه با تأکید بر ظرفیت مردم و نیروهای اجتماعی و فرهنگی توصیفی عمیق‌تر ارائه کرد. از یک سو عناصر مضمون یا محتوای فضای شهری شامل مجموعه فعالیت‌های مربوط به نهادهای اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، حقوقی، دینی

و ... است و از سوی دیگر چون ظرفیت‌های اجتماعی دارای بعد تاریخی است و به ارزش‌های ماندگار و جمعی انسان‌ها مربوط می‌شود که در طول تاریخ پدید آمده و از طریق عناصر نمادین فرهنگی انتقال یافته، لذا محتوای فضای شهری دربردارنده عناصر تاریخی و پایدارتر است (پارسی، ۱۳۸۱: ۴۳). آیین‌ها از اصلی‌ترین عواملی هستند که در تحلیل تاریخی فضاهای شهری، از جهات مختلفی ایفای نقش می‌کنند. نقش اول آن‌ها قدمت و تاریخی بودن خود آیین است که نشانگر قدمت و تاریخ عمر آن ملت و جامعه است. نقش دوم، ویژگی‌هایی است که هر آیین خاص، برای مکان برپایی خویش بر انسان‌ها (طراحان و برنامه‌ریزان و سازندگان) القا می‌کند تا فضا را به گونه‌ای سامان دهند که مناسب برپایی‌اش باشد. نقش دیگر آیین‌ها، خاطره‌سازی و تثبیت خاطره‌های جمعی جامعه است (خاک‌زند و تیموری‌گرده، ۱۳۹۴: ۵۷). فضاهای شهری محمل رویدادهای فرهنگی و اجتماعی محلی و ملی هستند که در مناسبت‌های مختلف با همکاری مردم بوقوع می‌پیوندند. میدان‌ها و خیابان‌های محله‌ها و شهرها، صحن امامزاده‌ها، جلوخان مقابل مساجد، تکیه‌ها و حسینیه‌ها، سالن‌های ورزشی، حیاط مدارس و مکان‌های عمومی از جمله این فضاهای عمومی و همگانی شهری هستند که رویدادهای محلی، ملی و مذهبی همچون تعزیه، عزاداری و سوگواری ایام محرم و صفر و غیره را در خود جای می‌دهند. این رویدادها که با اعتقادات و خاطرات مردم عجین هستند هم تصویر ذهنی افراد را از فضای شهری شکل داده و هم جزئی از هویت مکانی این فضاها محسوب می‌شوند. این رویدادها که در ایجاد فضای شهری ایرانی و اسلامی نقش اساسی دارند، شهرهای ایرانی را با هویت ملی و شیعی پیوند داده و هویت شهر اسلامی- ایرانی را تقویت می‌نمایند (مولایی، ۱۳۹۹: ۱۶). در مجموع و به طور خلاصه کارکرد آیین در جوامع امروزی را می‌توان گردهم‌آوردن مردم در فواصل زمانی منظم و حفظ خطوط ارتباط و همکاری آن‌ها، فراهم‌آوردن زمینه‌ی تقویت و تأیید دوباره‌ی پایداری جامعه به ارزش‌ها و باورداشت‌های خاص، ارائه‌ی حمایت روانی و کاهش اضطراب و کشمکش‌های اجتماعی بین اعضای جامعه، تحکیم نظارت اجتماعی از طریق نهادهای مدنی و سازمان‌ها و تشکلهای غیردولتی، انتقال غیرمستقیم ارزش‌ها و آداب و رسوم از نسلی به نسل دیگر، ایجاد تعادل اخلاقی در جامعه، تحکیم هویت اجتماعی و ابزاری برای نشان دادن مقاومت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دانست (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲: ۲۹).

امس راپاپورت (Amos Rapoport) از جمله اندیشمندان فرهنگ‌گرا است وی ساختار یک مجتمع زیستی را از نظر ویژگی‌های فرهنگی مورد دقت قرار داده و معتقد است که عامل

فرهنگی و به‌ویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام‌بخشی به زیستگاه‌های انسانی بوده است. وی اساس عمل نظم‌دهی به سکونتگاه را مذهب و مقدسات مردم دانسته که غالباً به شیوه‌ای نمادگرایانه صورت می‌گرفته است. او بر این باور است که ذهن انسان به طبقه‌بندی پدیده‌ها پرداخته، به همه چیز نظم داده و مدلی آگاهانه برای محیط زیست خود به وجود می‌آورد. از آنجا که مذهب و مراسم مذهبی از اهمیت بسیار برخوردار است، مجتمع‌های زیستی سنتی براساس مقدسات نظم یافته و حتی به گفته‌ای شهرها به عنوان مراکز مخصوص مراسم شکل گرفته به وجود آمده‌اند (مظهری و پودات، ۱۳۹۸: ۱۹۱). دیوید پارکین (David Parkin) معتقد است که آیین‌ها به طور اساسی فعالیت فیزیکی هستند و بخش کلامی آیین اختیاری و قابل جایگزین شدن است. آنچه پارکین با وجود آمیختگی اجرای آیین و کلام به آن به عنوان اصل بنیادی توجه دارد، فضا‌مندی مراسم در آیین است. پارکین تشریح می‌کند که در آیین تحرک و فعالیت فیزیکی و در نتیجه وجوه فضایی ارجح است. بنابراین رابطه‌ی میان آیین و فضا می‌تواند از دو منظر دیده شود: از منظر اول آیین‌ها به فضا و مکان مربوط می‌شوند و از منظر دوم آیین به عنوان پدیده‌ای فضایی مورد توجه قرار می‌گیرد. منظر دوم آیین را به طور بنیادی پدیده‌ی فضایی وابسته به تحرک فیزیکی در میان فضا تشریح می‌کند. از این رو، آیین‌ها هسته‌ی هویت اجتماعی و ذاتاً موضوعی فضایی هستند (علی‌الحسابی و پای‌کن، ۱۳۹۲: ۳۰). برخی از فضا‌های شهری در شرایط و زمان‌های خاصی، مناظر مناسبی موقتی به وجود می‌آورند که تنها مختص همان مقطع زمانی هستند. این ویژگی از فضای شهری، هم در ابعاد تاریخی و هم در حافظه‌ی جمعی جای می‌گیرد و می‌تواند بُعدی از ابعاد شخصیت شهری را بسازد. چنان که مناظر مذهبی حاصل از ایام محرم مناظر موقتی هستند که به مثابه نوشته‌ای، مبین تاریخ فرهنگی یک مکانند. طول عمر سیمای مناسبی که ایام محرم شکل‌دهنده آن است، سبب پدیدآمدن عناصری موقت در منظر شهری می‌شود. تغییرات حاصل از ایام محرم مانند تغییرات کالبدی شهر نظیر تغییر در رنگ شهر و سیاهپوش شدن آن برای سوگواری و عزاداری از جلوه‌های موقت این منظر مناسبی در شهر است (خاک‌زند و تیموری‌گرده، ۱۳۹۴: ۵۹). منظر موقت ابعاد گسترده‌ای دارد و زمانی که به مفهوم موقت پرداخته می‌شود، ادراک منظر می‌تواند دشوار باشد و هر منظری می‌تواند موقتی باشد. اما کیفیت منحصربه‌فرد حاصل از رخدادهای مکانی را می‌توان به عنوان مفهومی بنیادی از منظر موقت در نظر گرفت (چشمه قصابانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵). مسیر حرکت دسته‌های عزاداری مسیری است که با طی کردن بسیاری از گذرهای اصلی، معمولاً از مهم‌ترین نقاط همچون مسجد، زیارتگاه، گورستان، میدان

اصلی، منازل بزرگان و ... نیز می‌گذرد. مسیرها علی‌رغم گذشت زمان همچنان ثابت و برقرار بوده و به مثابه عامل هویتی مراسم برای همه روشن و مشخص هستند. تفاسیر قرآنی در رابطه با این مسیرها اشاره به واژه "سبیل" دارد که هم به معنای راه معنوی است هم راه فیزیکی، راه‌های فیزیکی نیز گرچه ساخته دست بشر هستند همانند راه‌های معنوی به خداوند نسبت داده می‌شوند. نقاط عطف نیز محل شاخصی در بین مسیر حرکت دسته‌های عزاداری می‌باشد که مراسم ویژه‌ای در آن اتفاق می‌افتد، مراسمی خاص که از فرهنگی به فرهنگ دیگر متفاوت است، به طور مثال مراسم طبل‌زنی یا مشعل‌گردانی دسته‌های عزاداری عراقی، نخل‌گردانی در یزد و ... (شیعه و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۷). در نهایت با توجه به مطالعات مبانی نظری و همچنین ویژگی‌های محدوده مورد مطالعه مدل مفهومی پژوهش بر اساس شکل ۱ استخراج و ارائه می‌شود:

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

(برگرفته از: پارسی ۱۳۸۱، علی‌الحسابی و پای‌کن ۱۳۹۲، چشمه‌قصابانی و همکاران ۱۳۹۴، مطالعات نگارندگان ۱۴۰۱)

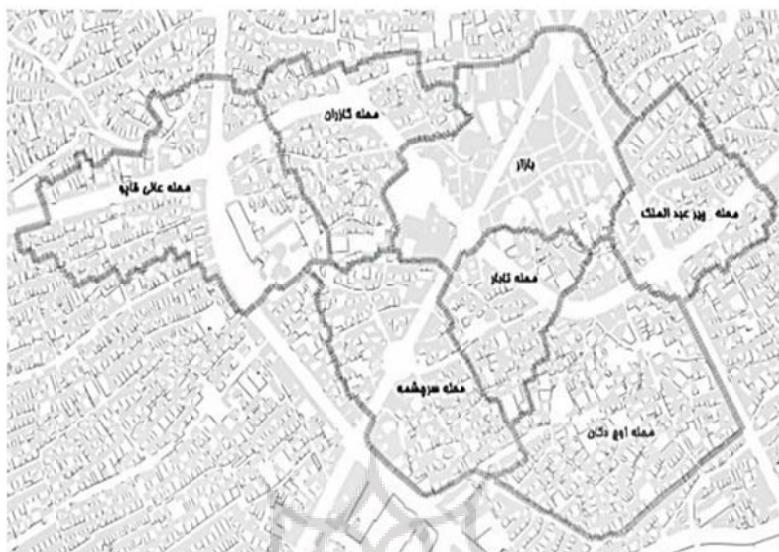
۵. بحث و ارائه یافته‌ها

اردبیل از کهن‌ترین شهرهای ایران هست که قدمت آن به بیش از سی قرن می‌رسد. نام اردبیل برای اولین بار در لوحه‌های گلی سومریان در پنج هزار سال پیش به صورت آرتا [مقدس] ثبت شده است (رضازاده اردبیلی و پیغامی، ۱۳۸۸: ۷۴). ساختار اردبیل از زمان صفویه تا کنون متشکل از شش محله اصلی به علاوه بازار به عنوان مفصل ارتباطی محلات و قلب اقتصادی شهر بوده است. این ساختار با وجود دستکاری‌های فراوان از دوره پهلوی و خیابان‌کشی‌های متعدد و اعمال تغییرات عمده در ابعاد مختلف کالبدی، اقتصادی و اجتماعی، همچنان به عنوان ساختار اصلی شهر شناخته می‌شود و مرکزیت تاریخی، عملکردی و نیز فیزیکی شهر را تشکیل می‌دهد (حبیب‌زاده، ۱۳۹۸: ۷۷ و ۷۶). این شهر از نظر تاریخ جشن‌ها، مراسم سوگواری و یادمان‌های تاریخی - ملی دارای پیشینه‌ای بس طولانی و شایان توجه است. جلوه‌هایی از این مراسم و شادمانی‌های جمعی، در چهارشنبه‌سوری، تولد ائمه و سایر مراسم ملی - مذهبی اغلب در اماکنی همچون بازار، کناره رودخانه بالخلو، میادین، مراکز محلات و ... بروز می‌کند. طی برگزاری این گونه مراسم، گرایش و باورهای درونی مردم در قالب غم یا شادی به فراخور مناسبت هر زمان در روح و کالبد شهر نمایان می‌شود. در این میان برگزاری مراسم مذهبی ایام محرم که با توجه به قدمت تفکر شیعی در این شهر به شیوه‌ای ویژه در قالبی تثاترگونه دارای اهمیت خاص بوده، شایسته تعمق است (رضازاده اردبیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴).

یکی از عناصر کالبدی و فضاها شهر اردبیل در دوره صفویه که در سفرنامه اولئاریوس (The travelogue of Olearius) آمده است و تحت تأثیر فرهنگ این دوره شکل گرفته‌اند، محله‌های این شهر تاریخی است. در شهر اردبیل محلات و کوچه‌های بخش شرقی و جنوب بافت کهن اردبیل در دوره صفویه با الهام از اصطلاحات عرفانی و صوفی‌گری نام‌گذاری شده‌اند. مانند پیرشمس‌الدین، پیرزرگر، پیرعبدالملک، پیرسحران و یا سلیمان شاه، عبدالله شاه، اقلیم شاه و ... در صورتی که محلات و کوچه‌هایی که در اواخر دوره قاجاریه ایجاد شده‌اند تحت تأثیر و نفوذ آقا میرزاعلی‌اکبر روحانی متنفذ دوره قاجاریه در اردبیل نام‌گذاری گردیده‌اند، به طوری که همه آن‌ها دارای پسوند یه می‌باشند مانند کوچه‌های قاسمیه، اکبریه و منصوریه، حسینیّه و ... این محلات در حال حاضر در بخش شمال و شمال غربی بافت کهن اردبیل قرار دارند. گسترش شهر اردبیل از گذشته تا کنون از الگویی منطقی پیروی کرده و شهر به شش محله بزرگ و اصلی به نام‌های تابار، اوچدکان، پیرعبدالملک، در منطقه حیدری و گازران، سرچشمه، عالی‌قاپو در منطقه نعمتی تقسیم می‌گردیده که به دلیل ساختار شعاعی بافت، محله

دیگری بر آن‌ها افزوده نمی‌شود و نظام توسعه آن‌ها به شکل گیری زیرمحلات تحت مرکزیت این سرمحلات شش‌گانه، دنبال می‌گردد (پیربائی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۸ و ۷۷). هریک از محله‌های حیدریان و نعمتیان قدیم طبق توافق رؤسای محله دارای شأن و رتبه‌ای مشخص می‌باشند و رعایت این شأن و رتبه در هنگام دیدار علم‌ها، طوق‌ها و بیرق‌های محلات شش‌گانه به دست عزاداران کاملاً قابل مشاهده و ملاحظه است. از گروه حیدریان قدیم، طوی محله بزرگ، اوچدکان محله متوسط و پیرعبدالملک محله کوچک محسوب می‌شوند و از گروه نعمتیان، گازران محله بزرگ، سرچشمه محله متوسط و عالی‌قاپو محله کوچک به شمار می‌آیند. نعمتیان و حیدریان در اکثر شهرهای ایران به علت عدم برنامه‌ریزی صحیح در ایام محرم به خصوص در روز عاشورا با همدیگر برخوردهایی داشته‌اند اما به ابتکار رؤسای محله‌های شش‌گانه و علما و مسئولین وقت اردبیل و با برادر و برابر کردن محلات شش‌گانه با همدیگر و با در نظر گرفتن شأن و رتبه آن‌ها در داخل گروه حیدری و نعمتی، اسباب اتحاد و یکدلی دو گروه حیدری و نعمتی فراهم شد و این ابتکار انسجام خاصی به تعزیه‌داری در اردبیل بخشید. سابق بر این، پرداختن و رونق بخشیدن به اختلاف‌های شیخی و بالاسری و حیدری و نعمتی در جهت تضعیف شیعه صورت می‌پذیرفت. اما به ابتکار مردم اردبیل و با تبعیت از فرامین خداوند در قرآن کریم این تفرقه به اتحاد و همدلی تعزیه‌داران اردبیلی مبدل شد و هم‌اکنون همه‌ساله در ایام محرم و در اردبیل این اتحاد با شکوه و عظمت خاصی به منصفه ظهور گذاشته می‌شود (جهان‌زمین، ۱۳۹۵: ۷۷).

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احمد نژاد ابراهیمی و حمید غفاری) ۱۵۵

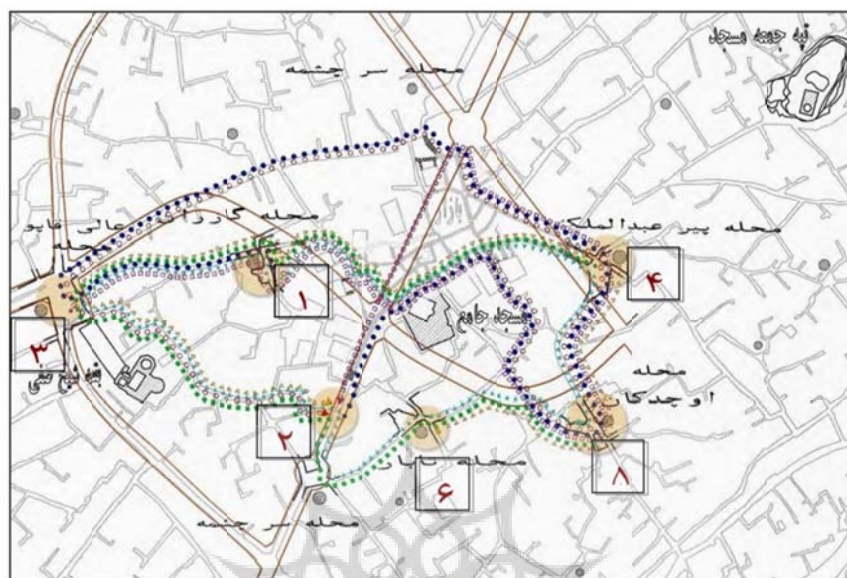
نقشه ۱. موقعیت محلات شش‌گانه در بافت تاریخی شهر اردبیل
(مأخذ: جهان زمین، ۱۳۹۵: ۷۸)

تصویر ۱. مساجد محلات شش‌گانه شهر اردبیل
(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۱)

مطالعه مسیر حرکت دسته‌جات عزاداران به خصوص در میان محلات اصلی به منظور احترام به تاریخ، فرهنگ و زیبایی‌شناسی منظر شهری مرکز تاریخی به عنوان نمونه‌ای بارز از تبلور تعاملات اجتماعی در ساختار کالبدی فضاهای شهری مورد توجه قرار گرفت. این مسیر عزاداری مهم‌ترین مسیر حرکت پیاده در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد، چون در آنجا شش محله اصلی وجود دارد، چنین قرار گذاشته‌اند که هر یک از محلات با شعبات و زیرمحله‌های خود یک روز معین در بازار حرکت کنند. از این‌رو اول و نهم و یک روز جمعه را که در ده روز اول ماه محرم پیش می‌آید، تعطیل می‌نمایند و در شش روز باقی، به ترتیب ارشدیت محلات هر روز یکی از آن‌ها به بازار آمده و مقابل مسجد جامع عزاداری می‌نمایند. در روز موعود هر محله اصلی و شعبات آن دسته‌هایی را تشکیل می‌دهند و به طور منظم پشت سر یکدیگر حرکت می‌کنند. وقتی دسته عزاداران به نزدیکی مسجد محله دیگری می‌رسد، بزرگان و ریش‌سفیدان آن در حالی که بیرق محله خود را همراه دارند به استقبال می‌آیند. حد این استقبال از قدیم معلوم است و نباید کمتر یا بیشتر باشد. آنگاه بیرق این محله پشت سر بیرق محله دسته عزادار قرار می‌گیرد و به طرف میدانگاهی مسجد حرکت می‌کند و ضمن نواختن طبل و شیپور نسبت به محله‌ای که وارد می‌شوند با ادای احترام سلام می‌گوید. هر یک از دو دسته زنجیرزن‌ها و سینه‌زن‌ها پس از ورود، در میدان جلوی مسجد به ترتیب نوحه‌خوانی و عزاداری می‌کنند. سپس از طرف محله میزبان پذیرایی شده، آنگاه با آهنگ طبل و شیپور به طرف محله دیگر حرکت می‌نمایند. ریش‌سفیدان محله میزبان این بار نیز آن‌ها را با همان شکل که استقبال کرده‌اند، بدرقه می‌کنند. جالب توجه است که امروزه نیز مسیر حرکت دسته‌های عزاداری بین محلات اصلی از همان کوچه‌هایی صورت می‌گیرد که از مسیر تاریخی شهر قدیم باقی مانده است. به این ترتیب ارزش و تقدس این محلات به وضوح آشکار می‌شود (رضازاده اردبیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶ و ۵). داشتن برنامه زمان‌بندی منظم عزاداری در دهه محرم برای تک تک محلات شش‌گانه کهن و شعبات تابع آن‌ها به ترتیب شأن و رتبه محله در مسیرهای از قبل مشخص، داشتن برنامه نوحه‌خوانی، سینه‌زنی، اجرای مراسم شبیه‌خوانی در اکثر میادین شهر در روز عاشورا، برپاکردن پرچم‌ها و خیمه‌ها در مکان‌های معین سطح شهر، ویژگی تأثیرگذار آیینی در کالبد این شهر است. همچنین تعهد به حضور جامع ساکنین در هر شرایط جوی حاکی از اصالت این تأثیر می‌باشد (همان، ۷).

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احمد نژاد ابراهیمی و حمید غفاری) ۱۵۷

- مسیر حرکت دسته محله گازران (۱) با گذر از محلات (۱،۵،۴،۳،۲)
- مسیر حرکت دسته محله سرچشمه (۲) با گذر از محلات (۲،۵،۴،۳،۱)
- مسیر حرکت دسته محله عالی‌قاپو (۳) با گذر از محلات (۳،۱،۵،۴،۲)
- مسیر حرکت دسته محله پیر عبدالملک (۴) با گذر از محلات (۴،۱،۳،۲،۵)
- مسیر حرکت دسته محله اوچدکان (۵) با گذر از محلات (۵،۴،۱،۳،۲،۶)
- مسیر حرکت دسته محله تابار (۶) با گذر از محلات (۶،۵،۴،۱،۳،۲)

نقشه ۲. مسیر حرکات دسته‌جات عزاداری شش محله اصلی شهر اردبیل در ایام محرم

(مأخذ: رضازاده اردبیلی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶)

تصویر ۲. مسیر عزاداری دسته‌جات در شهر اردبیل

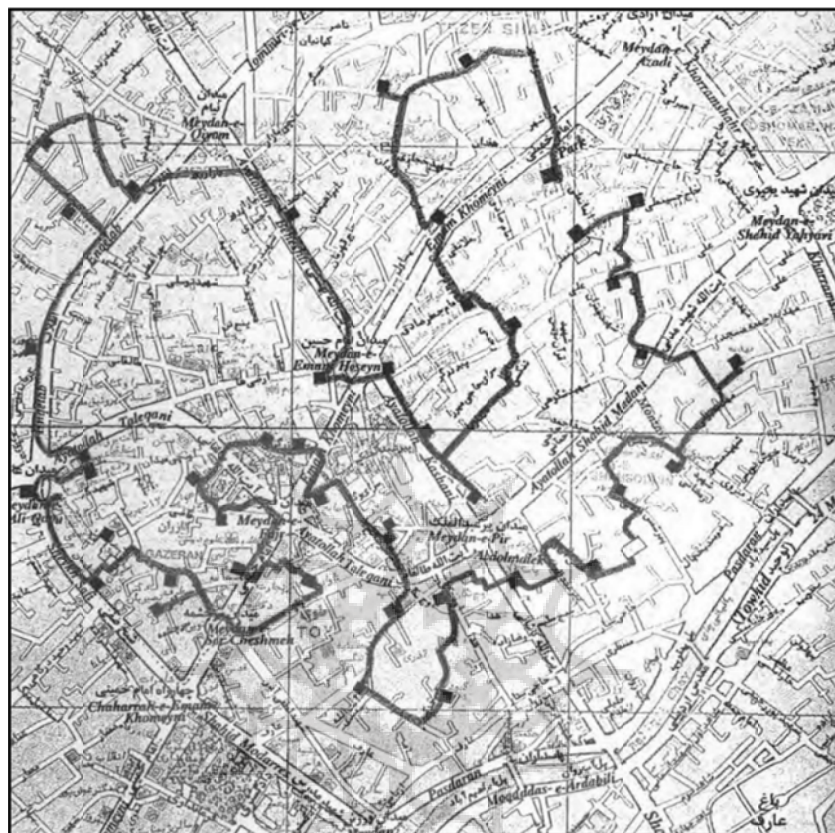
(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۱)

در روز تاسوعا رسم بر این بود تا مردم در ۴۱ مسجد شهر شمع نذری روشن کنند و هنوز هم عده زیادی عامل چنین رسمی می‌باشند. عصر روز تاسوعا دسته‌های عزاداری محلات در خیابان‌ها به عزاداری می‌پردازند و برای شمع‌گذاری، راهی مساجد می‌شوند که مساجد جامع، عالی‌قاپو، سلیمان‌شاه و مسجد بزرگ بیشترین تعداد شمع‌گذار را پذیرا می‌شوند (جهان‌زمین، ۱۳۹۵: ۸۲). این شمع‌ها نذری است و معمولاً اشخاص برای برآورده شدن حاجات خود چنین نذری می‌نمایند. گاهی دیده می‌شود که یک نفر دو یا سه نذر در این مورد دارد و در هر مسجدی به همان تعداد شمع روشن می‌کند. برای انجام این کار معمولاً شهر بعد از ظهر تاسوعا تعطیل می‌شود و مردم دسته دسته در تمام نقاط به حرکت درمی‌آیند. آشنایی به ۴۱ مسجد و طی فاصله آن‌ها کار مشکلی است و چون تا غروب معمولاً باید شمع‌ها بین مساجد تقسیم شود از این رو سرعت حرکت، لازمی کار است و بنابراین است که دسته‌های شمع‌گذاران از چند نفر تجاوز نمی‌کند (صفری، ۱۳۵۳: ج ۲، ۱۳۷).

تصویر ۳. مراسم شام پایلاما (شمع گردانی) در روز تاسوعا در شهر اردبیل

(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۱)

نقشه ۳. مسیر شام پایلاما (شمع گردانی) در ۴۱ مسجد اردبیل در روز تاسوعا (مأخذ: رضازاده اردبیلی و همکاران ۱۳۹۴ - ترسیم: فروغی ۱۳۸۰)

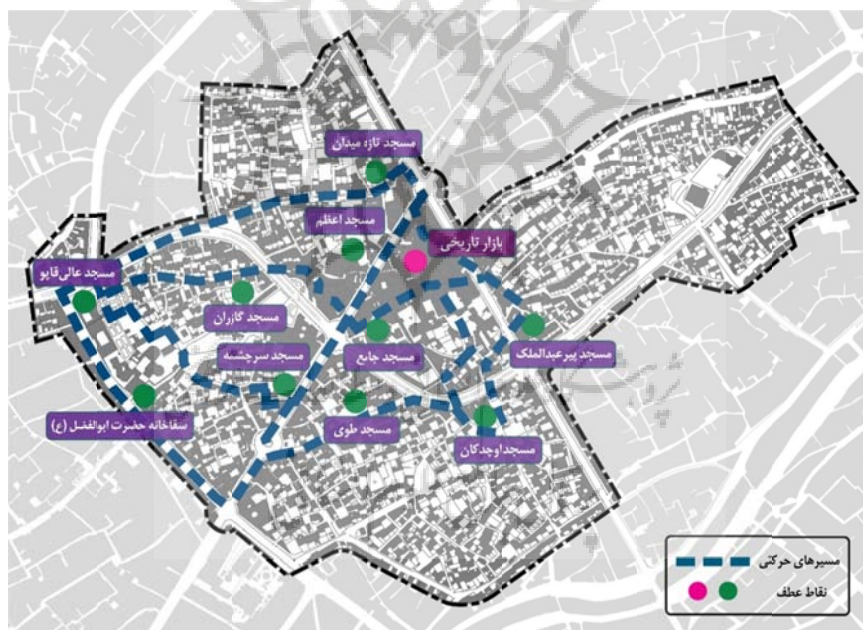
عزاداری مردم شهر اردبیل زبازد است به نحوی که سالانه در ایام محرم و صفر افراد زیادی از سراسر کشور و حتی کشورهای همسایه برای شرکت در این مراسم آیینی به شهر اردبیل سفر می کنند. یکی از مهم ترین جنبه های جامعه شناسانه این مراسم در شهر اردبیل مشارکت و همبستگی اجتماعی گروه های مختلف مردم از اقشار گوناگون می باشد. در طی سالیان اخیر با همکاری دستگاه های مختلف شهری و با هماهنگی های صورت گرفته با رؤسا و هیئت امنای محلات شش گانه، مراسم تاسوعا و عاشورای حسینی به صورت یکپارچه و منسجم در میدان عالی قاپوی اردبیل با حضور جمع کثیری از مردم برگزار می شود که این نحوه ی حضور به این

شکل عظیم نشان‌دهنده‌ی همبستگی عزاداران حسینی در این شهر می‌باشد. مطالعه بافت تاریخی شهر اردبیل در کنار نتایج مطالعات میدانی و مصاحبه‌ها، گویای نقش مهم و بااهمیت مراسم آیینی محرم و صفر در فضاهای تاریخی شهر اردبیل می‌باشد به نحوی که می‌توان گفت این مراسم آیینی رد پای شاخصی بر کالبد و ساختار فضاهای شهری اردبیل داشته است. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد نمود کالبدی مراسم‌های آیینی به ویژه آیین عزاداری ماه‌های محرم و صفر در شهر اردبیل را می‌توان در قالب "مسیرهای حرکتی" و "نقاط عطف" دسته‌بندی کرد.

مسیر حرکت دسته‌جات عزاداری در شهر همواره مشخص و تعیین شده هستند و این مسیرهای آیینی در سالیان متمادی منطبق بر سازمان فضایی شهر بوده و در استخوانبندی آن جایگاهی ویژه داشته است. همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به تبع انطباق با سازمان فضایی در پیوند با فضاها و عناصر اصلی شهر اردبیل بوده است. نکته‌ی جالب توجه این است که با وجود خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی ولی باز هم مراسم عزاداری براساس سازمان فضایی پیشین خود اجرا می‌شود به نحوی که با وجود این تغییرات فضایی صورت گرفته در ساختار شهر کهن، اجرای مراسم عزاداری ایام محرم و صفر همچنان منطبق بر سازمان فضایی قبلی است که در طول سالیان متمادی شکل گرفته است. بنابراین می‌توان گفت مسیر حرکت دسته‌های عزاداری سالیان دراز است که تغییر نکرده و علی‌رغم توسعه و گسترش شهر همچنان ثابت مانده است. اصلی‌ترین اندام تشکیل‌دهنده استخوانبندی بافت تاریخی، بازار تاریخی شهر اردبیل و موقعیت مرکزی آن است که به عنوان قطب اقتصادی و نقطه ثقل ساختار فضایی شهر، کارکرد ارتباطی برجسته‌ای دارد و جزئی از مسیر اصلی همه‌ی دسته‌جات عزاداری است. بر اساس تحلیل اسناد و مدارک، مصاحبه‌های انجام گرفته و همچنین تجربه حضور نگارندگان در این مراسم آیینی در شهر اردبیل، برخی مسیرها همچون مسیرهای منتهی به بازار تاریخی پرتددتر می‌باشند و هر ساله در ایام عزاداری ماه‌های محرم و صفر برای حرکت و رسیدن به بازار تاریخی و برگزاری عزاداری از این مسیرها عبور می‌شود. از طرفی این مسیرها بر اساس شناخت روند تاریخی ساخت کالبدی-فضایی شهر اردبیل و بر اساس اطلاعات به دست آمده همان مسیرهای اصلی ساخت و استخوانبندی بافت قدیم شهر اردبیل می‌باشند و علاوه بر نقش دسترسی و جابه‌جایی از هویتی شاخص برخوردار هستند. در این زمینه موقعیت قرارگیری عناصر شاخص کالبدی، فرهنگی-مذهبی و تاریخی (مرکز محله‌ها، مساجد و بازار تاریخی) به عنوان عاملی جهت‌دهنده و تأثیرگذار بر مسیر حرکت دسته‌های

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احمد نژاد ابراهیمی و حمید غفاری) ۱۶۱

عزاداری حائز اهمیت است. همچنین می‌توان گفت برخی دگرگونی‌های به وجود آمده در مجموعه‌ی ساختار فضایی و فعالیتی بافت تاریخی تأثیری در این آیین‌ها نداشته و به عنوان تنها فعالیتی محسوب می‌شود که هر ساله در ساختار بافت قدیم به نوعی بازآفرینی می‌گردند. دومین مؤلفه نقاط عطف در مراسم آیینی محرم و صفر می‌باشد که در ارتباط با نقاط شاخص و هویتی شهر اردبیل می‌باشد؛ نقاطی همچون میدانگاه‌ها، مراکز محلات شش‌گانه، مساجد این محلات، سقاخانه حضرت ابوالفضل (ع)، و ورودی‌ها و دروازه‌های قدیمی شهر همچون عالی‌قاپو از این نقاط عطف می‌باشند که از جمله مهم‌ترین و شاخص‌ترین فضاهای ایستا و پویای شهر نیز به حساب می‌آیند. با توجه به آنکه بافت تاریخی شهر که مهم‌ترین و شاخص‌ترین فضاهای آیینی در برگزاری مراسم سوگواری ماه محرم در آن جای دارند، نقشه مسیرهای حرکتی و نقاط عطف در مراسم آیینی محرم و صفر در بافت تاریخی شهر اردبیل بر اساس نقشه شماره ۴ ارائه می‌شود که تأکیدی است بر اهمیت و نقش این دو مؤلفه در شکل‌دهی فضاهای تاریخی شهر اردبیل.

نقشه ۴. مسیرهای حرکتی و نقاط عطف در مراسم آیینی محرم و صفر در بافت تاریخی شهر اردبیل
(مأخذ نقشه پایه: حبیب‌زاده ۱۳۹۸ - ترسیم: نگارندگان ۱۴۰۱)

تصویر ۴. نقاط عطف مراسم آیینی محرم و صفر در شهر اردبیل
(مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۱)

۶. نتیجه گیری

مراسم‌های آیینی به‌خصوص عزاداری‌های ایام محرم و صفر در شهرهای تاریخی ارتباط مستقیم با ساختار شهر دارند و بدون توجه به آن‌ها نمی‌توان تحلیل کاملی از سازمان فضایی شهر به‌دست آورد و به‌نظر می‌رسد این مراسم‌های آیینی نظم و قواعد خاصی را بر سازمان فضایی شهرهای تاریخی اعمال می‌کنند. نظم و اصول حاکم بر مراسم آیینی محرم و صفر در تعاملی دوسویه با ساخت و فضای شهری بوده و بر اساس معیارهای گوناگون با ابعاد مختلف شهر ارتباط دارد و بر آن تأثیر می‌گذارد. تبیین و تحلیل فضاهای شهری محدوده مطالعاتی براساس مطالعات اسناد و مدارک، و مطالعات میدانی در رابطه با مراسم آیینی محرم و صفر، نشان‌دهنده نقش دو مؤلفه "مسیرهای حرکتی" و "نقاط عطف" در شکل‌گیری فضاهای تاریخی شهر اردبیل می‌باشد که گویای تعامل و رابطه‌ی این مراسم آیینی با فضاهای تاریخی شهر می‌باشد که طی زمان با تأثیر از یکدیگر تغییر کرده یا تکمیل شده‌اند و نشان‌دهنده آن است که این عامل نقشی مهم در شکل دادن به فضاهای تاریخی شهر اردبیل ایفاء کرده است.

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احد نژادابراهیمی و حمید غفاری) ۱۶۳

در اجرای مراسم آیینی محرم و صفر بافت تاریخی شهر اردبیل که محلات شش‌گانه اصلی شهر نیز در آن جای دارند از اهمیت خاصی برخوردار است به نحوی که این بافت محل اصلی تجمع عزاداران در این مراسم آیینی می‌باشد. در رابطه با مسیرهای حرکتی می‌توان گفت مسیر حرکت دسته‌های عزاداری به صورت تقریباً پایدار در طول سال‌های مختلف منطبق بر مسیرهایی است که در استخوانبندی و ساخت اصلی بافت تاریخی شهر اردبیل جای دارند و توسعه و گسترش شهر در طول زمان در اطراف آن واقع شده است. همچنین مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در ارتباط با فضاهای مهم و هویت‌بخش شهر، و نقاط اصلی و کانونی شهر همچون مسجد عالی‌قاپو (دروازه)، سقاخانه حضرت ابوالفضل (ع) و بازار تاریخی شهر پدید آمده‌اند به نحوی که این نقاط عطف باعث تقویت سازمان فضایی بافت تاریخی شهر شده‌اند. در نهایت با کنار هم قرار دادن بررسی‌ها و تحلیل‌های انجام گرفته می‌توان نتیجه گرفت که فضاهای تاریخی شهر اردبیل متأثر از عامل مهمی تحت عنوان آیین محرم و صفر است به نحوی که این مراسم آیینی یکی از مهم‌ترین آیین‌های تأثیرگذار بر شکل و کالبد فضاهای تاریخی این شهر می‌باشد.

کتاب‌نامه

- اخوی، امید و موسوی‌هاشمی، فاطمه. (۱۳۹۹). تحلیل مؤلفه‌های تاریخی تأثیرگذار بر مورفولوژی بافت قدیم شهر اردبیل در دوره ۱۳۴۰-۱۳۰۰ ه.ش. فصلنامه تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران و اسلام، سال ۱، شماره ۲، صص ۲۶-۱.
- امین‌زاده، بهرام. (۱۳۸۶). بازشناسی اثر آیین‌های جمعی بر پیکره‌بندی شهر سنتی (مطالعه موردی: سمنان). نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲، صص ۱۳-۵.
- پارسی، حمیدرضا. (۱۳۸۱). شناخت محتوای فضای شهری. هنرهای زیبا، شماره ۱۱، صص ۴۹-۴۱.
- پیربائی، محمدتقی، نژادابراهیمی، احد و ابی‌زاده، سامان. (۱۳۹۶). مؤلفه‌های فرهنگی تأثیرگذار بر شکل‌گیری شهر اردبیل در دوره صفویه. دانش شهرسازی، دوره ۱، شماره ۱، صص ۸۴-۷۱.
- جمشیدیها، غلامرضا و قبادی، علیرضا. (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا. فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ اسلام، سال ۸، شماره ۲، صص ۶۰-۳۷.
- جهان‌زمین، یوسف. (۱۳۹۵). احیاء و حفظ هویت محله‌های تاریخی و نقش آن در توسعه پایدار شهری با رویکرد برنامه‌های جماعت‌محور (آئین‌های مذهبی) نمونه موردی: محلات شش‌گانه شهر اردبیل. رساله دکتری مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان.

چشمه‌قصابانی، مریم، لقایی، حسنعلی و حبیب، فرح. (۱۳۹۷). رویکردی تحلیلی بر سازوکار تأثیر منظر موقت بر ارتقاء تعاملات اجتماعی. هویت شهر، سال ۱۲، شماره ۳۳، صص ۲۶-۱۳.

حبیب‌زاده، محدثه. (۱۳۹۸). راهنمای طراحی شهر مرکز تاریخی اردبیل از طریق کاربست بازآفرینی شهری مبتنی بر فرهنگ. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته طراحی شهری، دانشگاه شهید بهشتی.

حیدری، محمدجواد. (۱۳۹۹). تحلیلی بر نقش مکان‌های مذهبی در ایجاد حس مکان در ساکنین محلات شهری (مطالعه‌ی موردی: محله حسینیّه زنجان). جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۳، شماره ۲، صص ۴۹۶-۴۷۸.

خاتمی، سیدحیی، صفوی، سیدعلی و خاتمی، سیدمهدی. (۱۴۰۰). مسیر معنوی رویداد عزاداری محرم در شهرهای ایران؛ مطالعه موردی، مسیر عزاداری اردبیل. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، سال ۱۴، شماره ۴، صص ۱۶۲-۱۳۱.

خاک‌زند، مهدی و تیموری‌گرده، سعیده. (۱۳۹۴). بررسی تأثیر آیین‌های عاشورایی بر منظر شهری و خاطرات جمعی از دیدگاه شهروندان. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱۹، صص ۶۳-۵۵.

خشک‌جان، زهرا و مسلمی‌مهنی، یوسف. (۱۳۹۶). نظام معنایی و کارکردهای سیاسی-اجتماعی عزاداری در تشیع. دوفصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۵، شماره ۱، صص ۸۰-۶۱. رضازاده اردبیلی، مجتبی و پیغامی، لیلا. (۱۳۸۸). رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل). نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، شماره ۳۸، صص ۸۴-۷۳.

رضازاده اردبیلی، مجتبی، خضری، سمانه سادات و اصغری، ریحانه. (۱۳۹۴). تعامل نظام محله‌ای و آیین عاشورایی شهر کهن اردبیل - هم‌نوایی کالبد و فرهنگ. همایش ملی «فرهنگ، کالبد و محیط در معماری و شهر اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین».

رضایی، مسعود، کلهرنیا، بیژن و مهروران، عباس. (۱۳۹۶). تأملی بر محل برگزاری مراسم آیینی روز عاشورا در شهر ایلام با تأکید بر میدان ۲۲ بهمن و پنج راه جهاد. فصلنامه علمی-ترویجی فرهنگ ایلام، دوره ۱۸، شماره ۵۷ و ۵۶، صص ۸۷-۷۲.

شیعه، اسماعیل، قهرمانی، هومن و غلامی، گل‌آسا. (۱۳۹۲). بررسی تعامل مراسم آیینی و ساخت شهر مشهد در طرح‌های توسعه شهری (نمونه موردی مراسم عزاداری ایام محرم و صفر در بافت قدیم مشهد). پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱، سال ۱، صص ۱۲۰-۱۰۳.

صفری، بابا. (۱۳۵۳). اردبیل در گذرگاه تاریخ (جلد دوم). چاپخانه بهمن، تهران.

علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت. (۱۳۹۲). تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین‌های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین‌های عاشورایی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱۲، صص ۳۶-۲۷.

نقش مراسم‌های آیینی در شکل‌گیری ... (احمد نژادابراهیمی و حمید غفاری) ۱۶۵

علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت. (۱۳۹۴). بازشناسی اثر آیین‌های عاشورایی بر شهر ایرانی بررسی
موردی: شهر لاهیجان. نامه معماری و شهرسازی، دوره ۷، شماره ۱۴، صص ۹۶-۷۷.

فروغی، افشین. (۱۳۸۰). احیاء حسینیّه مجتهد و طراحی مجموعه فرهنگی تعزیه با نگاهی به سوگواری‌های
محرم در اردبیل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته معماری، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد.

محمودزاده‌حسینی، سمیه سادات. (۱۳۹۵). بررسی راهکارهای گرافیکی ایجاد برندینگ گردشگری مذهبی
براساس آیین‌های عزاداری عاشورا در ایران؛ بخش عملی: طراحی هویت بصری یک برند گردشگری
مرتبط با مراسم آیینی عاشورا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری، موسسه
غیرانتفاعی فردوس.

مظهری، محمدابراهیم و پودات، فاطمه. (۱۳۹۸). نقش آیین‌های مذهبی در ساختار شهر سنتی
(مطالعه موردی: شهر شوشتر). فصلنامه توسعه اجتماعی (توسعه انسانی سابق)، دوره ۱۳، شماره ۴،
صص ۱۸۷-۲۰۸.

مولایی، اصغر. (۱۳۹۹). تبیین جایگاه رویدادهای آیینی ایرانی - اسلامی در هویت فضاهای شهری. گفتمان
طراحی شهری؛ مروری بر ادبیات و نظریه‌های معاصر، دوره ۱، شماره ۴، صص ۳۲-۱۲.

یوسفی، یوسف، آزاد، میترا و سلطانی‌محمدی، مهدی (۱۳۹۶). مطالعه‌ی چگونگی ارتباط مراسم آیینی
عزاداری ایام محرم و شهر نایین. فصلنامه مطالعات شهری ایرانی - اسلامی، سال ۸، شماره ۲۹،
صص ۵۰-۳۷.